

ԱՐԴԻ ԳԵՐՄԱՆԱՀԱՅ ՀԱՄԱՅՆՔԻ ԿԱԶՄԱՎՈՐՄԱՆ ՆԱԽԱՊԱՏԵՐԱԶՄՅԱՆ ՇՐՋԱՆԸ

ԱՐՇԱԿՅԱՆ Ա.Ս.

Արդի գերմանահայ¹ համայնքը, որն այսօր աչքի է ընկնում աշխարհի տարբեր երկրներից Գերմանիա արտագաղթած էթնիկ² հայկական խմբերի բազմազանությամբ, իր ձևավորման և կայացման տարաբնույթ պայմաններն է ունեցել՝ քաղաքական, տնտեսական, սոցիալական, իրավական, որոնք դինամիկ փոփոխություններ են կրել ժամանակի ընթացքում: Համայնքը տարբերվում է աշխարհում հայկական այլ համայնքներից ստեղծման նախապատմությամբ, ձևով, ժամանակային և կառուցվածքային առանձնահատկություններով:

Ընդունված է համարել, որ Գերմանիայում հայերի զանգվածային բնակեցումն սկսվել է XIX դարի վերջից և XX դարի սկզբից, երբ հայ մտավորականների և վաճառականների փոքր խմբեր են գնացել Բեռլին, Լայպցիգ, Դրեզդեն, Համբուրգ և հաստատվել այդ քաղաքներում: «Գերմանահայ համայնք» եզրույթն այս դեպքում թերևս նպատակահարմար չէ կիրառել, քանի որ Գերմանիան ներգաղթյալ հայկական հանրույթի համար դեռևս գաղթավայր էր, որտեղ էթնիկ համայնքային ինստիտուցիոնալ

¹ Խնդրահարույց է ազգային պատկանելությունը որոշելու չափանիշների վերաբերյալ համընդհանուր սահմանված կամ ընդունելի համարվող որևէ կոնկրետ գիտական տեսակետ հիմք ընդունելը: Տվյալ դեպքում մեր ուսումնասիրության ընթացքում ելնում ենք անձի էթնիկ պատկանելության փաստի և իր ազգային պատկանելության վերաբերյալ սեփական ընտրանքի հիմնավորումներից:

² Գլոբալացվող աշխարհում «ազգային ինքնության» բովանդակությունը խոր վերախմաստավորվում է: Ազգային ինքնությունը հաճախ փոխարինվում է էթնիկ ինքնությամբ, քանի որ վերջինիս հետ ավելի կոնկրետ մշակութային և խորհրդանշական իմաստներ են կապված: Էթնիկ խումբը, որպես մարդկանց «ակամա միություն», ունենալով ընդհանուր պատմություն կամ նախնիներ, որոնց հետ ինքն իրեն նույնականացնում է նույն «ակամա» սկզբունքով, համախմբվում է մշակութային հատկանիշների շուրջ, և ինքն էլ իր հերթին ստեղծում այդպիսի հատկանիշներ, այդ թվում՝ լեզու, հավատք, ավանդապահություն, պատմական հիշողություն, ընդհանուր արժեքներ, առասպելներ, «մերոնք» և «ուրիշներ» զանազանման կերպեր/ծեսեր (Nollmann G.H. Strasser, *Das individualisierte Ich in der modernen Gesellschaft*, Frankfurt/New York, 2004, S. 51, Бромлей Ю. *Очерки теории этноса*, М., 1983).

կառույցները լիարժեքորեն չէին կազմավորվել: 1860 թ. (որոշ տվյալներով՝ 1884, 1885 թթ.) հիմնվել է Գերմանիայի *հայ ուսանողության առաջին կազմակերպությունը* Լայպցիգի համալսարանում՝ «Հայ ակադեմիականների միությունը»: Կազմակերպությանը վերաբերող փաստաթղթերի մեծ մասը պատերազմի վերջին տարիներին՝ ռմբակոծությունների ժամանակ, այրվել է: Այնուամենայնիվ, պահպանվել է նրա և, մասնավորապես, «1860» թ.-ի մասին 1942 թ. դր. Փաուլ Ռոհրբախի և դր. Արտաշես Աբեղյանի խմբագրությամբ «Գերմանահայկական ընկերության տեղեկագիր»³ գիտամշակութային պարբերականում հրատարակված հաղորդումը, որում նշված է 1941 թ. փետրվարի 13-ին «Հայ ակադեմիականների միություն 1860»-ի իրավարար գրանցումը Ասոցիացիաների գրանցամատյանում Բեռլինի դատարանի կողմից՝ համապատասխան համարով (Nr. 12696): Դա, ըստ էության, նացիների կողմից (նրանց պահանջով, բնականաբար) «Հայ ակադեմիականների միություն 1860»-ի Գլխավոր ժողովի անունից ներկայացված՝ 1940 թ. հոկտեմբերի 21-ի հայտի բավարարման արձանագրումն էր՝ կազմակերպությունը Բեռլինում՝ համապատասխան հասցեում գրանցելու (Charlottenburg 4, Niebuhrstraße 68. Ruf 32-06-83. Postschecknummer: Berlin 217504) և գույքագրելու վերաբերյալ: Այս տեղեկագրում պարագրաֆներով ներկայացված է նաև «Հայ ակադեմիականների միություն 1860»-ի գործունեության կանոնակարգերը, ինչպես նաև հավաստագրումը, որ կազմակերպությունը 1860 թ.-ին Լայպցիգում ստեղծված «Հայ ակադեմիականների միության» իրավահաջորդն ու շարունակողն է:

1914թ. Բեռլինում հիմնվեց «Գերմանահայկական ընկերություն» (DAG-Deutsch-Armenische Gesellschaft e.V) ոչ առևտրային միավորումը: Գերմանացի հիմնադիր անդամները հայասեր ինտելեկտուալներ էին, ինչպես Յոհանես Լեփսիուսը, Փաուլ Ռոհրբախը, Փասթոր Շթիերը, հայագիտության պրոֆեսոր Յոզեֆ Մարքվարդը և մյուսները: Հայ հիմնադիր անդամները քաղաքական, մշակութային և գիտական ոլորտի ակտիվ մտավորականներն էին՝ ՀՅԴ անդամներ և նրանց համակիրներ, բանաստեղծ

³ Mitteilungsblatt der Deutsch-Armenischen Gesellschaft e.V., Im Auftrage der Gesellschaft herausgegeben von Dr. Paul Rohrbach u. Dr. Artasches Abeghian, Berlin, Oktober 1942, Nr. 13-14.

Ա. Իսահակյանը, բժիշկ Ա. Հայրապետյանը, իրավաբան Ռ. Դարբինյանը, հրապարակախոս Լ. Նազարյանցը և այլք⁴:

1915-23 թթ. գերմանահայերի հանրային արդեն ընդլայնվել էր ցեղասպանությունից փրկված հայերի՝ այստեղ հասած քիչ թվով ընտանիքներով և 20-ական թթ.-ին նախ՝ Վրաստանի, ապա՝ Հայաստանի խորհրդրայնացումից հետո Գերմանիա տեղափոխված հայերով (մասնավորապես՝ դաշնակցականներ), որոնք հիմնականում հաստատվել էին Բեռլինում և Համբուրգում⁵: Հայերի թիվը Գերմանիայում այս ժամանակահատվածում կարող էր ավելի մեծ լինել, եթե հայերի գիտակցության վրա հետևանք թողած չլինեին Օսմանյան սուլթանության և գերմանական կայսերական կառավարության համագործակցությունը, ինչպես նաև ավելի ուշ երիտթուրքերի հետ որոշ գերմանացի սպաների ու քաղաքական գործիչների ակնհայտ հանցակցությունը Հայոց ցեղասպանությանը, վիլիելմյան կառավարության լռությունն ու անգործությունը⁶: Այնուամենայնիվ, Առաջին աշխարհամարտում պարտությունից հետո Գերմանիայում, ըստ էության, չկար երկիր մուտքի համար խիստ վիզային կարգ, որն ամեն տեսակ իրավունքներից զրկված փախստականների համար չափազանց կարևոր էր⁷:

⁴ Երկրորդ աշխարհամարտից հետո «Ընկերության» աշխատանքը ընդհատվեց, վերաբացվեց միայն 1972-ին (Festschrift, 75 Jahre Deutsch-Armenische Gesellschaft, Mainz 1989, Die DAG in Frankfurt. In Armenisch-Deutsche Korrespondenz, Nr. 101, Jg. 1998, Heft 3, S. 34):

⁵ **Dreusse M.** Die armenische Diaspora in Deutschland. Ihr Beitrag zur Entwicklung Armeniens, Frankfurt a. M., 2008, S. 9.

⁶ Հայոց ցեղասպանության (ճանաչման) մասին Բունդեսթագի բանաձևում (2006-2016) գրված է. «Բունդեսթագը ցավում է Գերմանական ռայխի անփառունակ դերի համար՝ որպես Օսմանյան կայսրության դաշնակցի, որը, չնայած գերմանացի քաղաքական գործիչների և միսիոներների միանշանակ տեղեկություններին, ոչինչ չձեռնարկեց մարդկության դեմ այդ հանցագործությունը կանգնեցնելու համար: Բունդեսթագում հիշատակումը նաև առանձնահատուկ հարգանքի դրսևորում է աշխարհի ամենահին քրիստոնյա ազգի նկատմամբ: Բունդեսթագն ընդունում է Գերմանիայի առանձնահատուկ պատմական պատասխանատվությունը»: Բանաձևի վերջում՝ մի շարք կոչերի թվում, ասվում է «...շարունակել հետագա հանրային լայն քննարկումները 1915-1916 թթ. հայերի զանգվածային տեղահանումների և բնաջնջման, ինչպես նաև այդ գործում Գերմանական ռայխի ունեցած պատասխանատվության շուրջ» (Deutscher Bundestag - 18. Wahlperiode, Die Armenien-Resolution zum Nachlesen, Antrag der Fraktionen CDU/CSU, SPD und BÜNDNIS 90/DIE GRÜNEN, Drucksache 18/8613, 31.05.2016, S. 1, 3):

⁷ **Мурадов Г.** Международный опыт защиты соотечественников за рубежом, М., 2002, с. 18; **Глэд Д.** Беседы в изгнании. Русское литературное зарубежье, М., 1991, с. 8.

Թեպետ Վերսալյան⁸ «խայտառակ» պայմանագրով նվաստացած Գերմանիան շարունակում էր պահպանել դեռևս 1913 թ.-ին ընդունված՝ «արյան իրավունքով» («ius sanguinis») հիմնավորվող «քաղաքացիության մասին օրենքը»⁹, որի պահանջը, փաստորեն, քաղաքացիությունն էր՝ էթնիկ ծագման հիման վրա, և որը, ի դեպ, շարունակեց իրավաբանորեն համադրվել գերմանական քաղաքացիական հայեցակարգի հետ մինչև 2000 թ.: Մինչև Վերսալյան պայմանագրի ուժի մեջ մտնելը և, մասնավորապես, Անտանտի պետությունների կողմից Գերմանիայի ծովային շրջափակման պայմաններում Գերմանիան լիովին կախված էր հաղթական այս երկրների բարի կամքից և հատկապես սննդի մատակարարման հարցում: Հետևաբար, ռազմական գործողություններից հետո, այնուամենայնիվ, որոշ անկանոնություն տիրեց՝ հանգեցնելով սովի, քաղաքացիական հասարակության մեջ մահվան դեպքերի, և ի վերջո, քաղաքական, տնտեսական, բարոյա հոգեբանական ճգնաժամի¹⁰: Հետպատերազմյան Գերմանիային պատուհասած բարդ իրավիճակում շատացել էին աղանդավորները, մարմնավաճառները, կոմունիստները՝ հաճախակի ահաբեկչական գործողություն-

⁸ 1919 թ. հունիսի 28-ին՝ Փարիզի հաշտության համաժողովից հետո, Վերսալյան պալատում հաշտության պայմանագիր կնքվեց պարտված Գերմանիայի և Անտանտի հաղթող պետությունների՝ Ֆրանսիայի, Իտալիայի, Մեծ Բրիտանիայի և նրանց այլ փոքր դաշնակից պետությունների միջև, որը պաշտոնապես վերջ տվեց Առաջին աշխարհամարտին: Կնքվեցին նաև այլ պայմանագրեր, որոնցով պաշտոնապես ավարտվեցին պատերազմական հարաբերությունները Ամերիկայի Միացյալ Նահանգների և Կենտրոնական տերությունների՝ Գերմանիայի, Ավստրո-Հունգարիայի, Օսմանյան կայսրության և Բուլղարիայի միջև: Ստեղծվեց Ազգերի լիգան: Վերսալի պայմանագրի թվով 440 հոդվածների մեջ ներառվեց հաղթական Անտանտի երկրների պահանջը, որպեսզի կապիտուլյացված Գերմանիան պաշտոնապես ընդունի, թե ինքը պատասխանատու է պատերազմն սկսելու համար (Վերսալի պայմանագրի հոդված 231-րդ) և վճարում է Առաջին համաշխարհային պատերազմի տնտեսական ռեպարացիաները: Վերսալի պայմանագիրը նաև կտրուկ սահմանափակեց Գերմանիայի ռազմական մեքենայի հզորությունը, արգելվեց մշակել և ունենալ հիմնական ծանր ռազմական սպառազինություններ: Ի վերջո, Գերմանիան՝ գերմանական Երկրորդ ռայխը, զգալիորեն փոքրացավ՝ վերածվեց Վայմարյան Հանրապետության՝ կորցնելով բոլոր գաղութները: Պայմանագիրն ուժի մեջ մտավ մեկ տարի անց (B. Asmuss© Deutsches Historisches Museum, Berlin, 8. Juni 2011, **Davis Robert T.** U.S. Foreign Policy and National Security: Chronology and Index for the 20th Century 1: Santa Barbara, 2010, p. 49):

⁹ **Bade, Klaus J.** Europa in Bewegung. Migration vom späten 18. Jahrhundert bis zur Gegenwart, München, 2002, S. 122-136.

¹⁰ **Aristotle, Kallis.** When Fascism became Mainstream: The Challenge of Extremism in Times of Crisis, Fascism 4.1 (2015):1-24.

ներով, և այս հենքի վրա կտրուկ աճել էր ազգային փոքրամասնությունների, նաև հայերի թիվը:

1923 թ. Բեռլինում ձևավորվում է *հայկական համայնքային առաջին միավորումը*¹¹ «Բեռլինի հայկական գաղութային միությունը» (Verein der Armenischen Kolonie zu Berlin)¹¹: Առաջին ժողովը գրանցվել է 1923 թ. մայիսի 20-ին, որտեղ Բեռլինից 60 հայեր՝ որպես հիմնադիր անդամներ, ընտրեցին ղեկավար կազմ, իսկ նոյեմբերի 1-ին ընդունվեց առաջին կանոնադրությունը:

1925 թ. Բեռլինի համալսարանին կից Արևելյան լեզուների սեմինարում (Seminar für Orientalische Sprachen) բացվում են *հայագիտության դասաժամեր*¹²: Հայ բանասեր, պատմաբան և փիլիսոփա Արտաշես Աբեղյանը ոչ միայն Գերմանիայի գրողների միության անդամ էր, գերմանական մի շարք թերթերի ու ամսագրերի թղթակից, ակադեմիական գործիչ, այլև իր գործունեությամբ համախմբում էր հայկական նորակազմավորվող հանրույթն իր մտավոր ներուժով¹³, որչ գիտական, թարգմանչական մեծաքանակ ու մեծածավալ հրապարակումները (հայերենից՝ գերմաներեն, գերմաներենից՝ հայերեն), աշխատանքային¹⁴, հասարակական բազմաբնույթ զբաղվածությունն ու եռանդը մղելով ի նպաստ հայ մշակույթը Գերմանիայում պրոպագանդելուն, հայ-գերմանական մշակութային հարաբերությունների զարգացմանը:

¹¹ 1924 թ. հունվարի 2-ին միությունը պաշտոնապես գրանցվեց Շառլոտենբուրգի շրջանային դատարանում, 1940-ին վերագրանցվեց՝ իբրև «Բեռլինի հայկական գաղութային միություն», 1980-ին՝ իբրև «Բեռլինի հայ առաքելական եկեղեցական համայնք», 1998-ին՝ «Բեռլինի հայկական համայնք», որին զուգահեռ ստեղծվեց «Բեռլինի հայ եկեղեցական համայնքը»: (Honorarkonsulat der Republik Armenien, Konsularbezirk Land Badenwürttemberg, Diaspora. Armenier in Deutschland, offizielle Webseite: <http://honorarkonsulat-armenien.de/diaspora.htm/>):

¹² Այդ առաջարկով Պրուսիայի կրթության նախարարին դիմում է Արտաշես Աբեղյանը: Նրա այդ նախաձեռնությունը պաշտպանում են մի քանի անվանի գիտնականներ, և հայտը բավարարվում է (**Բախչինյան Հ.**, Արտ. Աբեղյան, Գյոթե Յ.Վ., Թատերգություններ, թարգմանիչ՝ Արտ. Աբեղյան, Ե., 1995, էջ 277):

¹³ «Պեռլին՝ Ա. Աբեղեանի փոքր բնակավայրը, հավաքատեղի մըն էր, կենտրոնավայր մը, այդ փոքրիկ գաղութին մեջ հայութեան ոգին վառ պահողը Աբեղեանն էր» (Ժամանակի վկաներից՝ բեռլինահայ Արշակ Սարգսյան, Հայրենիք, 18.05.1955):

¹⁴ «Աբեղեան մասամբ կընմաներ Պօղոս Առաքեալի. ինչպես որ Առաքեալը, ուր որ երթար, Քրիստոնէութիւն կըքարոզէր, նոյնպէս Աբեղեանալամ է նպարագայիտակ, ամենատենու ամենուրեք կըլլար դասախօս, ըսէ՛ քարոզիչ հայագիտութեան» (Հայրենիք, 18.05.1955):

1928 թվականին, ի թիվս այլ ազգերի, հայերն էլ Բեռլինում ունեցան իրենց անունով փողոց՝ "Armenische Straße" («Հայկական փողոց», այսօր էլ առկա է), որի համար դիմումը ներկայացրել էր Ա. Աբեղյանը՝ որպես համայնքի պատասխանատու:

1930-ականներին Գերմանիայում արդեն ապրում էր 5-7000 հայ¹⁵: Առաջին համաշխարհային պատերազմի հետևանքով նոր աշխարհաքաղաքական վերածնունդը ստացած Եվրոպայում տարածում էին ստանում ազգայնական գաղափարախոսությունները: Գերմանական քաղաքացիության հիմքը, որը, ըստ էության, էթնոմշակութային էր և ոչ քաղաքական, և որը պահպանվեց մինչև 2000 թ.-ին տեղի ունեցած քաղաքացիության իրավունքի մասին օրենքի բարեփոխումները¹⁶, 1920-30-ականներին առավել ամրապնդվեց Վերսալյան պայմանագրով իրենց նվաստացած զգացած գերմանացիներին պարտադրված տարածքային կորուստներով, ռազմական ուժից զրկելով, դրանով իսկ երկրի տնտեսական զարգացման հեռանկարներն ի չիք դարձնելու և հատկապես պայմանագրում առկա «պատերազմի մեղավորության» հետևանքով: «Պատերազմում մեղավորության» ակտիվ ժխտումը, Անտանտի կողմից իրականացված պատժամիջոցները պատերազմից հետո մեծ հետք թողեցին գերմանացիների հիշողությունների մեջ: Չպարտվելու լեգենդը և մեղքի ընդունումը հող հանդիսացան ազգայնական շարժումների ձևավորման համար, որոնք կարողացան ժողովրդի տրամադրվածության շնորհիվ հասնել իշխանության և ծնել վրեժի հոգեբանություն¹⁷: Ըստ էության, «արյան իրավունքով» քաղաքացիական

¹⁵ **Հայրապետյան Հ.**, Արտաշես Աբեղյան. մեծ բանասերն ու հասարակական գործիչը (Հայագիտության հարցեր 3 (9), Ե., 2016, էջ 126):

¹⁶ **Bade, Klaus J.** 2007. Versäumte Integrationschancen und nachholende Integrationspolitik. In: Aus Politik und Zeitgeschichte, S. 22-23, 32-38.

¹⁷ Նախագահ Հինդենբուրգն այլևս չէր կարողանում ղեկավարել երկիրը: Տեղի էին ունենում բազում կոմունիստական ահաբեկչություններ: Օրեցօր ավելանում էին եֆրեյտոր Հիտլերի գաղափարակիցները, որոնք պահանջում էին Գերմանիայի անկախացումը կոմունիստներից՝ դատապարտելով մարքսիզմը, Մարքսին և էնգելսին համարելով ազգի թշնամիներ: Նացիստները խորապես ներշնչված էին Իտալիայի հեղափոխությունից, որն իրականացրել էր ֆաշիստական կուսակցության առաջնորդ Բենիտո Մուսոլինին՝ Դուլչեն: 1925 թ. ցույցի ժամանակ նացիստները տապալվում են, իսկ նրանց առաջնորդ Ադոլֆ Հիտլերը դատապարտվում 5 տարի ազատազրկման, սակայն Հիտլերը բանտում մնում է միայն 10 ամիս՝ գրելով իր առաջին աշխատությունը՝ «Իմ պայքարը» գիրքը՝ կենսագրությունը մեկտեղելով Գերմանիայի ազատագրման իր պլանների հետ: Նախագահ Հինդենբուրգը, փորձելով ազատվել ճգնաժամից, առերես

այս հայեցակարգն արդեն նշանակում էր ուժեղ իրավական սահմանափակումներ ծագումով ոչ գերմանացիների համար և էքսպանսիա (ընդլայնում) «էթնիկ» գերմանացիների նկատմամբ, որը հանգեցրեց ազգերի ռասայական «տեսակավորման» քաղաքականության:

Նախապատերազմյան գերմանահայ համայնքի պատմության զարգացումն ու հետագա կազմավորումը, բնականաբար, պայմանավորվում էին Երկրորդ աշխարհամարտին նախորդող ու անմիջապես հաջորդող իրադարձություններով: 1933 թ. Գերմանիայում իշխանության եկած նացիոնալ-սոցիալիստների ծավալած հակահրեական լայնածավալ գործընթացներին զուգահեռ՝ երկրում հրապարակվեց նացիստական դեկրետ, ըստ որի՝ բոլոր ոչ արիական հավաքականությունները՝ հիմնականում սեմական ժողովուրդները, այդ թվում՝ հայերը¹⁸, որոնք իբր թե ցեղակցական ընդհանրություններ ունեն հրեության հետ, պետք է հեռանան Գերմանիայից: Հայության համար ստեղծված վտանգավոր և հակագիտական մտայնության դեմն առնելու համար հայ-գերմանական մշակութային, սոցիալական ու քաղաքական ընտրախափ գիտակցված և կազմակերպված ջանքերով աննախադեպ գիտական հրապարակումներ, ակտիվ հանդիպումներ և քննարկումներ նախաձեռնվեցին՝ օգտագործելով հայ-գերմանական կապերի ու մշակութային միությունների ողջ հնարավորությունները: Մասնավորապես, այս գործընթացի մեջ մտան միջազգայնորեն ճանաչված գերմանացի գիտնականներ, պատմաբաններ, մշակութային գործիչներ, կրոնական և քաղաքական հեղինակություններ (այդ թվում՝ Կ.Ֆ. Լեհման Հաուպտը, Պ. Ռոիրբախը, Յ. Ռիխտերը, Սաքսոնիայի դուքս ֆոն Մաքսը, Յ. Ֆոնլեբերը և այլք, որոնք զուգահեռաբար վկայակոչվում էին նաև

կանցելր է նշանակում արտաքին գործերի նախարար Բրյունինգին, սակայն նրա փոխարեն գործում են ուրիշները՝ գեներալներ և քաղաքական գործիչներ: Տեսնելով որ երկիրն ավելի է կործանվում, 1933 թ. հունվարի 30-ին նախագահ Հինդենբուրգը Հիտլերին նշանակում է կանցելր: 1934 թ. Հինդենբուրգը մահանում է, իսկ վարչապետի և նախագահի պաշտոնները միացվում են: Հիտլերը վարչական գործերի հետ մեկտեղ սկսում է կատարել հասարակաքաղաքաշինական գործեր՝ արգելելով հրեական ծագմամբ մարքսէնգելսյան գրքերի տարածումը, ապա այրելով բոլոր օրինակները: Փոխվում են սահմանադրությունը, օրենսգիրքը: Գերմանիան պաշտոնապես անվանվում է Երրորդ ռայխ, իսկ Հիտլերը՝ ֆյուրեր: Վերակառուցվում է Ռայխստագը, որը 1933 թ. հրկիզել էին կոմունիստները: **Gläser E.** The Treaty of Versailles: A Reassessment After 75 Years: New York, 1998, p. 388-391.

¹⁸ Հայրենիք, Բոստոն, 9.6.1955:

անցյալի ականավոր գիտնականների՝ Կարլ Ֆրիդրիխ Նոյմանի, Հայնրիխ Հյուբշմանի, Յոզեֆ Մարկվարտի և այլոց հետազոտություններն ու տեսակետները հայ ժողովրդի մասին): Տպագրվեցին բազմաթիվ գիտական ուսումնասիրություններ¹⁹՝ հայ ժողովրդի պատմական անցյալի, ազգաբանական²⁰, կրոնական ու լեզվամշակութային առանձնահատկությունների վերաբերյալ՝ հիմնավորելով հայերի պատկանելությունն արիական ռասային²¹: Հեղինակներն ընդգծում էին, թե հայերին «հրեացնելու» թյուր պնդումը պատմության անբավարար իմացություն է, և որ «ստորացվում» է մի ժողովուրդ, որը դեռ համաշխարհային պատմական առաքելություն ունի Արևելքի ապագայի հարցում²²: Երկրորդ համաշխարհային պատերազմի հենց սկզբին հայերի արիական ծագումը կրկին կասկածի տակ առնվեց: Մեղադրվեցին նաև որպես «բուլշևիկների աջակիցներ»՝ հատկապես դաշնակից Թուրքայի հրահրմամբ ու կոնկրետ գործողություններով՝ հակահայկական քարոզչության ֆինանսավորումով ու Անկարայից գործուղված, նացիստների կողմից քաղաքական նկատառումներով²³ գրկաբաց ընդունված

¹⁹ 1934 թ. սկզբին Բեռլինի գերմանահայկական ընկերությունը (նախագահ՝ Պ. Ռոիրբախ, փոխնախագահ՝ Ա. Աբեդյան) Պոտսդամում գերմաներեն հրատարակեց «Armeniertum-Ariertum» («Հայկականություն-արիականություն») ժողովածուն: Գիրքը ներառում է Եվրոպայի մի շարք նշանավոր գիտնականների և հանրային գործիչների (Հանս Հայնրիխ Շեդեր, Յոհաննես ֆոն Լեբերս, Կառլ Ռոթ, քահանա Գերհարդ Քլինգե, Էվալդ Շթիռ, Եոզեֆ Ստրիժկովսկի, ֆոն Մաքս, Ռիխարդ Շեֆեր, Պաուլ Ռոիրբախ) ուսումնասիրությունները՝ տարբեր տեսանկյուններից հիմնավորելով հայերի արիական ծագումը: Ա. Աբեդյանը այս ժողովածուում հանդես է եկել «Նորդիկ տիպեր Հայոց մեջ» հոդվածով (Dr. von Leer. Dr. Abeghian. Dr. Roth, Dr. Stier, by Deutsch-Armenische Gesellschaft (Hrsg.), Potsdam, 1934:

²⁰ Die Armenier – keine Juden, “Orient im Bild”, 1933, S. 32; Rassentum der Armenier, “Der Orient”, 1933, S. 65-66.

²¹ Հայրունի Ա., Յոհաննես Լեփսիուսի առաքելությունը, Ե., 2002, էջ 463:

²² Rohrbach P., Kaukasien; Totomianz V. Die Rolle der Armenier in Osteuropa und Asien; Stier E. Josef Strzygowski und sein Werk, “Deutsch-Armenische Gesellschaft”, Berlin, 1933.

²³ Դեռևս 1933 թ.-ին Հիտլերը թուրքական «Milliyet» օրաթերթին տված հարցազրույցում Աթաթուրքին անվանեց XX դարի «մեծագույն մարդ»: Հիտլերը թուրքական շարժումը անվանեց «պայծառ աստղ»: 1938 թ. իր ծննդյան օրը Հիտլերն ասաց. «Աթաթուրքը առաջինն էր, որ ցույց տվեց, որ հնարավոր է մոբիլիզացնել և միասնականացնել այն ռեսուրսները, որոնք երկիրը կորցրել էր»: Այս առումով, Աթաթուրքը ուսուցիչ էր Հիտլերի համար. «Մուսոլինին նրա առաջին, իսկ ես՝ նրա երկրորդ աշակերտն էի» (O'Connor W. The 20th-Century Dictator Most Idolized by Hitler, Dailiy Beast, 11.24.14 5:45 AM ET):

թուրք գործակալների աջակցությամբ: Որոշ ժամանակ անց «Արևելաեվրոպական տարածքների խնդիրների ուսումնասիրման» վարչության ղեկավար Ալֆրեդ Ռոզենբերգը Հիտլերին հանձնեց մի զեկուցագիր, որտեղ, գիտական սկզբնաղբյուրների հիմամբ փաստվում էր հայերի արիական ծագումը. ըստ այդմ՝ հայերենը հնդգերմանական լեզվաընտանիքին է պատկանում, իսկ հայերը հին «արիացիների» ուղղակի ժառանգներն են²⁴: Սակայն միամիտ կլինի կարծել, թե զուտ գիտական դիսկուրսի արդյունքով հայերը կասեցրին ցեղասպանվելու հերթական վտանգը: Դրան զուգահեռ՝ Գերմանիայի հայերի և հայկական Սփյուռքի քաղաքական, ռազմական և ինտելեկտուալ ուժերի համախմբված գործունեություն սկսվեց՝ Եվրոպայի հայության հետաքրքրությունները գերմանական ղեկավարության մոտ ներկայացնելու համար, որը նախ և առաջ համագործակցություն էր ենթադրում: Ըստ էության, հենց այս ժամանակահատվածում Գերմանիան դարձավ հայ ազգայնականության կենտրոն, բայց դա նացիստական գաղափարախոսության ենթատեքստում պայմանավորված էր ընդամենը մեկ մտահոգությամբ՝ Գերմանիան առաջխաղացում էր գրանցում, պատերազմի ելքը դեռ չէր նշմարվում, ինչ էր լինելու Հայաստանի և Գերմանիայի գրավյալ տարածքներում ապրող շուրջ 500.000 հայության հետ: Նացիստները և մասնավորապես Հիտլերը ԽՍՀՄ բանակի բարոյալքման և թուլացման ուղղությամբ ծրագրերում իրենց հաշվարկներն ունեին բազմազգ երկրի և մասնավորապես Կովկասի՝ միմյանց հետ տարբեր խնդիրներ ունեցող ժողովուրդների հետ կապված (տվյալ դեպքում հայերին և այս պատերազմում նրանց հարցը վերջնականապես լուծել փափագող Գերմանիայի դաշնակից Թուրքիային առնչվող նացիստական գոյություն ունեցող կամ չունեցող ծրագրերի մասին կարելի է միայն ենթադրություններ անել): Ուստի, անկախ իրենց քաղաքական և ներանձնային նախընտրություններից, տարագիր հայերի այս հատվածը, վտանգավոր խաղի մեջ ներգրավվելով, լինելով հակառակ ճամբարում, ամենաանբարենպաստ քաղաքական և ռազմական իրավիճակում, ցանկանում էր հայությանը նվազագույն

²⁴ Այդ ընթացքում վերատպագրվեցին «Հայկականություն-արիականություն», «Գերմանական արիական պետության արևելյան դարպասների պահապանները», «Հայերը և Հայաստանը», «Նարեկացի», «Հայերը ընդհանուր պայքարում», «Ձեյթուն», «Հայերի և գերմանացիների պատմական բարեկամությունը», «Քեզ վրա նայում են արիացիներ», «Մեր կամավորների պատմական դերը» և այլ գրքույկներ (Абрамян Э.А. Забытый легион, Е., 2005, с. 22-24):

կորստով կամ, եթե հաջողվեր, նաև ձեռքբերումներով դուրս բերել այդ ավերիչ պատերազմից: 1942 թ. դեկտեմբերի 15-ին Արևելյան գրավյալ շրջանների նախարարության հովանավորությամբ Բեռլինում ստեղծվում է Հայ Ազգային խորհուրդը (նախագահ՝ Ա. Աբեղյան²⁵, փոխնախագահ՝ Աբրահամ Գյուլխանդարյան, անդամներ՝ Դրո (Դրաստամատ Կանայան), Տիգրան Բաղդասարյան, Վահան Փափազյան (Կոմս), Դավիթ Դավիթխանյան, Գարեգին Նժդեհ, Սահակ Տեր-Թովմասյան, քարտուղար՝ Հարություն Բաղդասարյան և ուրիշներ): Խորհուրդը տպագրում էր «Ազատ Հայաստան» անունով թերթը, որի խմբագիրն էր Ա. Գյուլխանդարյանը, փոխխմբագիրը՝ Գ. Նժդեհը: Գերմանիայի հետ գրեթե նույն ծրագրով համագործակցում էր նաև կազմավորված Հայկական լեգեոնը²⁶, որը «պարտադրված» քայլ էր. Գերմանիայի հետ համագործակցության անվան տակ այն ապահովում էր հայերի գոյությունը. իրական ու գլխավոր նպատակը հայ գերիներին փրկելն ու օգնելն էր, հայության ազգային շահերը պաշտպանելը: Երկրորդ աշխարհամարտի ժամանակ Գերմանիայում հայերի թիվն ավելացավ Հունաստանից 300-400 հայերի՝ այս երկիր բռնի կամ հարկադրված տեղափոխման հետևանքով: Նրանց անմիջական օգնություն ցուցաբերողներից էր Միսաք Թորլաքյանը, որը գրում է. «Բոլորին գտնուած տեղերը ստուգեցինք, թէ ո՞ւր են, որքա՞ն հեռու, քանի՞ հոգի եւ այլն: Եկանք Ռոտվայլտ: Ամէնէն առաջ հագուստ հաւաքեցինք եւ Վաղարշակ Դիլանեանի հետ դրկեցինք այս դժբախտներուն: Անցայ Պերլին, որպէսզի այս խեղճերուն վիճակը ներկայացնեմ մերիններուն: Դրօն Պերլին էր: Անմիջական աշխատանքն ու անհրաժեշտ դիմումները կատարուեցան եւ բոլորն ալ ազատեցան»²⁷: Գերմանական հրամանատարության

²⁵ Այդ ժամանակահատվածում՝ Աբեղյանի մասին. «Ամեն դուռ բախեց, խօսեցաւ, լուսաբանելով նացի ազդեցիկ շրջանակները, յօգուտ Հայութեան: «Դուռ բախելը» ըսելու ձև մըն է, որ սակայն նացիներու պարագային բոլորվին տարբեր, չարագուշակ բան մը կը նշանակեր յաճախ: Կրնայիր դուռէ մը ներս մտնել և ա՛լ դուրս չելլել» (Հայրենիք, 16.03.1975):

²⁶ ԽՍՀՄ ժողովուրդներից զինվորական միավորումներ ստեղծելու հարցը 1942 թ. մարտի 28-ին բարձրացրել էր Ա. Ռոզենբերգը հատուկ փաստաթղթով, որտեղ հիմնավորում էր այդ միավորումների կազմավորման անհրաժեշտությունը: Նա առաջարկում էր հավաքագրել հայերի, վրացիների, ադրբեջանցիների և մյուս ազգերի ու ցեղերի ներկայացուցիչների՝ շուրջ 6.5 հազար մարդ, որոնք գործելու էին գերմանական հրամանատարության ներքո (**Розенберг А.** Коричневая папка, Нюрнбергский процесс, М., 1954, т. 2, с. 208):

²⁷ «Օրերուս հետ», Պոսթըն, 1953:

ներքո՝ վերմախտի 30 գումարտակներում «գործող» հայ լեգեոներների թիվը հասավ 25-30 հազարի²⁸, դրանց մեծ մասը ռազմագերիներ էին: Հայ ազգային խորհուրդը մի քանի ամիս անց դարձավ Հայ ազգային կոմիտե²⁹, որն ուներ մի քանի բաժին: Կոմիտեներն այն նպատակով էին, որ Խորհրդային Միության պարտության դեպքում այդ կառույցները արդեն կազմ ու պատրաստ մեկնեին իրենց երկրները և իրականացնեին համապատասխան գործառույթներ³⁰ (հայերի նպատակը Հայաստան մտնելն ու Թուրքիայից ակնկալվող «ընդհատված» ցեղասպանական ծրագիրը կանխելն էր):

Երբ Դաշնակցային զինված ուժերը 1945 թ. գարնանը գրավեցին Գերմանիան, ազատ արձակեցին 6,5-7 մլն արտասահմանցի քաղաքացիների³¹: Նրանք անվանվեցին "Displaced Persons"³² (տեղահանված անձինք): Հայ «տեղահանված անձինք» (DPs) բաղկացած էին հետևյալ խմբերից՝ նախկին հայ ռազմագերիներ ԽՍՀՄ-ից, Ֆրանսիայից և մյուս երկրներից, հայ հարկադիր-բռնավոր աշխատողներ ԽՍՀՄ-ից, Ֆրանսիայից, Հունաստանից, Ռումինիայից, Բուլղարիայից և մյուս երկրներից, հայեր հյուսիսային Կովկասից, Ղրիմից, Ռուսաստանից և եվրոպական տարբեր երկրներից, որոնք խորհրդային ռեպրեսիաներից խուսափելու համար գերմանական զորքերի նահանջի ընթացքում և հետո Գերմանիա էին եկել, և վերջապես, վտարանդի հայեր, որոնք պատերազմից առաջ և ընթացքում Գերմանիայում էին եղել ու աշխատել³³: Խորհրդաամերիկյան համաձայնագրի (11.2.1945 թ.) շրջանակներում, որում անմիջական և մեծ մասնակցությամբ

²⁸ **Օրդուխանյան Ա.**, Հայ տարագիրներ յետպատերազմեան Գերմանիայում (1945-1953) եւ նրանց յետագայ ճակատագիրը Շթոյթկարթի ֆունկերկագերնի հայկական ճամբարի օրինակով, մաս 1, ՀԱՍԿ, Պաշտօնական ամսագիր Կաթողիկոսութեան Հայոց Մեծի Տանն Կիլիկոյ, ԿԸ տարի 1999 թ., Թիւ 8-9-10, էջ 571-576:

²⁹ 1941 թվականի նոյեմբեր-դեկտեմբեր ամիսներին գերմանական հրամանատարությունը որոշում կայացրեց կազմավորել Արևելյան Լեգեոներ ("Osttruppen"): Դեկտեմբերի 30-ին հրաման տրվեց կազմավորել Հայկական և Վրացական լեգեոները: 1944 թ. կեսերին ազգային լեգեոները վերանվանվեցին «Ազգային-ազատագրական առանձին կազմավորումների»:

³⁰ **Օրդուխանյան Ա.**, նշվ. աշխ., մաս 2, ԿԸ տարի 1999 թ., Թիւ 11-12, էջ 738-744:

³¹ **Wetzel J.**, a. a. O., S. 34.

³² **Jakobmeyer W.**, a. a. O., S. 15-16.

³³ **Ordukhanyan A.** Die armenischen Displaced Persons in Deutschland nach dem zweitem Weltkrieg: Im Armenologie in Deutschland, Armenuhi Drost-Abgaryan, Herman Golz (Hg.), Münster, 2005, S. 221-224.

յուն ուներ աջակից Ֆրանսիան, «տեղահանվածները» (DPs), նաև հազարավոր հայեր պարտադիր պետք է վերադառնային հայրենիք: 1947 թ. հայկական ճամբարները ՄԱԿ-ի օգնության և վերականգնման վարչության օժանդակությամբ (UNRRA) և Փախստականների հարցերով միջազգային կազմակերպության (IRO) միջոցով սնունդ և այլ օգնություններ ստացան: ԻՍՀՄ վերադարձած ռազմագերիների՝ «Ֆաշիստների հետ համագործակցության» մեղադրանքով, աքսորով ու այլ պատիժներով ավարտվող անփառունակ ճակատագիրը մտահոգեց հայ գործիչներին: Նրանց հաջողվեց նախկին ռազմագերիների մի մասին (4-5 հազար մարդ) տեղափոխել Գերմանիայի արևմտյան մասերը, որոնք գրավել էին ԱՄՆ-ի զորամիավորումները՝ այդ կերպ նրանց ազատագրելով ստալինյան մոտալուտ հետապնդումներից: Նրանք բնակվեցին Էսլինգենում³⁴ գերմանական նախկին «Կապի զորանոցներում» (Funkerkaserne): Հայկական այս ճամբարը, որ կոչվում էր «Հայանոց», և որը կազմավորել և ղեկավարում էր Արսեն Թափալցյանը, իր գոյության հինգ տարիների ընթացքում, ըստ էության, *էթնիկազգային ինքնակեցության յուրօրինակ համակարգ էր, կազմակերպված քաղաքակրթական հայկական միավոր*: Նախ ստեղծվեցին վարչական օրգաններ, այնուհետև՝ եկեղեցական մարմին և մշակութային կոմիտե, 25-հոգանոց ոստիկանություն, դատարան, դպրոց, թատրոն, հայ և արտասահմանյան երաժշտական և պարային երկու խումբ, մամուլ («Տարագիր», «Բանբեր» թերթերը, «Զարթոնք», «Ալիք» ամսագրերը³⁵), հետախուզական խումբ (200-հոգանոց) և այլն: Հայկական այս ճամբարում, ընդհանրապես, կար չորս վարչակազմ՝ տարբեր գործառույթներով³⁶: Փաստորեն, սա հերթական փոքր «Հայաստան» ստեղծելու յուրօրինակ փորձ էր «ազգայնական» ինտելեկտուալների կողմից: Հետպատերազմյան Գերմանիայում, բացի այս հայկական ճամբարից, որոշակի թվով հայեր էին ապրում Մյունխենում, Ֆրանկֆուրտում, Համբուրգում, Բրեմենում, Բեռլինում, Օս-

³⁴ **Hayruni A.** Flüchtlingschicksal, in Hayastani Hanrapetutyun, Nr. 7, 1990.

³⁵ **Geworgyan K.** Die armenischen DPs in Deutschland, Beirut, 1954, S. 156.

³⁶ Սրանք փայտյա էին, որոնցում ամերիկյան զինվորականները «չէին կարող ապրել», ուստի հայերը վերանորոգման աշխատանքներ տարան՝ հարմարեցնելով կեցության պայմանները ոչ միայն անհատ անձանց, ընտանիքների, այլև ընդհանուր և այլ նպատակներով կիրառելու համար (ժողով, թատրոն (350-400-տեղանոց), դպրոց, ներառյալ՝ խոհանոց, լրգարան, պահեստ):

նաբրյուքում և այլուր³⁷: Հայ ազգային կոմիտեն (ANK) կապող օղակ էր Գերմանիայում ապրող հայերի, Միավորված ազգերի կազմակերպության օգնության և ռեաբիլիտացիայի վարչության (UNRRA), Գերմանիայի տարբեր մասերի ռազմական վարչությունների, ինչպես նաև Գերմանիայից դուրս հայերի համար: ՀԱԿ-ի նստավայրը մինչև լուծարումը (20.05.1949), Շթութգարթում էր (ղեկավարը՝ հայտնի դաշնակցական Սեդրակ Զալալյան): 50-ականների սկզբին Գերմանիայի Դաշնային Հանրապետությունը պատասխանատվություն ստանձնեց այս խմբերի նկատմամբ, փոխվեց նրանց անվանումը: Այժմ վերջիններս կոչվեցին «անհայրենիք» (կամ «հայրենազուրկ»), որոնք, փաստորեն, քաղաքացիություն չունեցող արտասահմանցիներ էին³⁸: Ամերիկահայ Ջորջ Մարտիկյանը, որը 1948 թ. ստեղծել էր «Հայրենազուրկ հայերի օգնության ամերիկյան ազգային կոմիտեն» (ANCHA), մինչև 1952 թ. մեծ ջանքերի գործադրմամբ կարողանում է խորհրդային հաշվեհարդարից փրկված Գերմանիայում մնացած մոտ 3000 մարդու (այդ թվում՝ ԽՍՀՄ տարածքից ռազմագերիներ, հունահայեր և այլ վայրերից այստեղ եկած, տեղահանված հայեր) ԱՄՆ-ի իշխանությունների օժանդակությամբ տեղափոխել Միացյալ Նահանգներ³⁹ (400-ից ավել տարբեր երկրներ): 1953-ին Գերմանիայում հայերի թիվը կազմեց մոտ 1000-2000, որոնք քիչ թե շատ կենտրոնացած էին Շթութգարթի շրջաններում, Բեռլինում և Մյունխենում, ընդ որում, սրանք այն հայերն էին, որոնք դեռ պատերազմից առաջ էլ ապրել էին Գերմանիայում⁴⁰: 1960-ին հայկական համայնքը գործնականորեն գոյություն չունեցավ, մնացած մոտ 1000 հայերը տեղ-տեղ ցրված ապրում են Գերմանիայի տարբեր վայրերում, հայկական կազմակերպություններն այլևս չէին գործում:

Այսպիսով, *գերմանահայ համայնքի կազմավորման առաջին փուլը* երկրորդ աշխարհամարտի առաջին տարիներից աննախընթաց «զարգացում» ապրեց՝ նախ և առաջ ռազմագերիների ու տեղահանվածների թվի հաշվին, և մարող ընթացք ունեցավ՝ հետպատերազմյան բազմաթիվ խնդիրների հետևանքով:

³⁷ **Ordukhanyan A.**, նշվ. աշխ., էջ 225-231:

³⁸ **Jakobmeyer W.**, նշվ. աշխ., էջ 15-16:

³⁹ ԱՆՉԱ-ի օգնությամբ Գերմանիայից հայերը, ԱՄՆ-ից գատ, տեղափոխվեցին նաև այլ երկրներ (**Toriakyan M.**, Mit meinen Tagen, S. 569):

⁴⁰ **Geworgyan K.**, նշվ. աշխ., էջ 171:

Գերմանահայ համայնքի կազմավորման նախապատերազմյան փուլն ընդգծում է, որ էթնիկ համայնքային կազմակերպությունները, միավորումները, կառույցներն ստեղծում են այնպիսի մարդիկ, որոնք կիսում են ծագումնաբանությունը և «սփռման» պատմությունը: Նույն տրամաբանությամբ միևնույն ազգային պետությունից (Հայաստանի առաջին Հանրապետություն) և այլ երկրների տարածքներից ժամանած ներգաղթյալները և նրանց կազմակերպությունները դարձել են համասեռ ամբողջականություն՝ էթնիկ ազգային ինքնագիտակցության, ինքնապահպանման բարձր զգացողությամբ: Իրավիճակային գործոններով պայմանավորված՝ գերմանահայ հանրույթի ինքնակազմակերպչական դաշտը և լեգիտիմության ակնկալիքները կարծես որոշիչ դեր են խաղացել համայնքի կենսունակության, նրա ֆունկցիոնալ գործունեության, զարգացման և կազմակերպվածության հարցում: Թե որքան հեռուն է գնացել գերմանահայերի կազմակերպչական լանդշաֆտը ժամանակի ընթացքում, պայմանավորվել է երկրում նրանց բնակվելու տևականությամբ, մասնավորապես, ստեղծվելիք համայնքային կառույցների ու կազմակերպությունների հեռանկարը կաճեր՝ նրանց միջին և երկարաժամկետ բնակեցման տևողության հետ:

ДОВОЕННЫЙ ПЕРИОД ФОРМИРОВАНИЯ СОВРЕМЕННОЙ АРМЯНСКОЙ ОБЩИНЫ В ГЕРМАНИИ

АРШАКЯН А.С.

Резюме

На протяжении первой половины XX в. миграция армян в Германию была обусловлена политическими и военными катаклизмами: геноцид армян в Турции, большевистская революция в Армении и на Кавказе, политические преследования и репрессии в отношении диссидентов, в основном членов бывшей правящей партии в Армении – АРФ Дашнакцутюн, Вторая мировая война, поражение и капитуляция Германии и ход дальнейших событий.

Формирование армянской общины в Германии в годы Второй мировой войны характеризовалось увеличением ее численности за счет воен-

нопленных и перемещенных лиц. В дальнейшем этот процесс пошел на спад.

Организационный ландшафт общины был обусловлен сроком проживания армянских мигрантов в Германии.

THE PREWAR PERIOD OF FORMATION OF MODERN ARMENIAN COMMUNITY IN GERMANY

A. ARSHAKYAN

Abstarct

During the first half of the 20th century migration of Armenians to Germany was due to political and military cataclysms: Armenian Genocide in Turkey, Bolshevik revolution in Armenia and the Caucasus, political persecution and repression against dissidents - mostly members of the former ruling party in Armenia-ARP Dashnaktsutyun, The Second World War, defeat and capitulation of Germany and course of future events.

Formation of the Armenian community in Germany during the Second World War was characterized by an increase in its strength at the expense of prisoners of war and displaced persons. In the future this process has gone on recession.